

Globalisering, interkulturella relationer och global rättvisa som utbildningspolitiskt problem

Lotta Brantefors

Inledning

Samhället befinner sig i en tid när det globala börjar ersätta nationalstaternas betydelse. Arjun Appadurai (1995) menar att globala flöden av människor, mediala "bilder" och värden, teknologi, samt finansiella och ideologiska flöden kommer att påverka vår vardag i större utsträckning än nationalstaternas institutioner tidigare gjort.

Ett intresse för interkulturella relationer och den mångkulturella dimensionen i skolan innebär, både ur ett historiskt och ett dagsaktuellt perspektiv, ett inträdande i ett globalt sammanhang. Interkulturella relationer kan nämligen förstås mot bakgrund av alla globala folkomflyttningar, som äger och har ägt rum och som kan sägas vara det som konstituerar det mångkulturella samhället. Som Appadurai (1995) säger;

...tourists, immigrants, refugees, exiles, guestworkers and other moving groups and persons constitute an essential feature of the world, and appear to affect the politics of and between nations to a hitherto unprecedented degree (s 297).¹

Det jag vill göra är att belysa interkulturella förhållanden inom det som Appadurai benämner som *ethnoscapes*, det vill säga det område "landscape of persons" (s 297) där människor är i rörelse.

Kontexten och problemet

För att förstå den globala sammanlänkningen och de globala påverkansprocesserna över nationsgränserna och inse betydelsen av globala folkomflyttningar, förespråkar bland andra pedagogen Peter McLaren (1997) att multikulturalism och förhållandet mellan kulturer bör relateras till det globala världssystemet med

...large-scale and continuous emigration flows, subaltern and transient cultures, stateless corporations, and the postindustrial labor force of women, racial minorities, and immigrants from previously peripheral nations (s 210).

Syftet med den här texten är, att från ett sådant globalt perspektiv som McLaren talar om, diskutera den mångkulturella skolan med betoning på interkulturella relationer och konsekvenser för rättvisa. Med interkulturella relationer menas därvid förhållandet *mellan* kulturer, mellan olika etniska grupper, mellan Oss och Dom etc. Det innebär även en betoning av olikheter världen över framför likhet eller det enhetliga.

I alldagligt tal får globalisering inte sällan innebörden av det världsomspännande gemensamma och enhetliga och de gränsöverskridande kontakterna, ofta från ett ekonomiskt-geografiskt perspektiv. Utifrån ett interkulturellt perspektiv kan en sådan syn på globalisering vara problematisk, eftersom den i sig kan inrymma "bilder" – synsätt av och antaganden om dominans och maktförhållanden: Någon får dominera och andra kommer att domineras. Det finns ett centrum och en periferi. Vissa grupper är representerade andra inte. Med andra ord finns det olika värderingar, synsätt och antaganden om världen, som kan ha betydelse för hur den kulturella, sociala och ekonomiska rättvisan kan utvecklas.

Saskia Sassen (1994) beskriver den utveckling världsstäderna genomgår och pekar på skiktningen, som det globala ekonomiska systemet medför. I allt högre utsträckning, menar hon, sker en ökad segregering som kan medföra olika kriser. Bland annat kan det bli ett ökat våld i förstädernas "immigrant-getton", när marginaliserade människor börjar representeras och i större omfattning börjar ställa krav på staden.

Ett annat problem som hon lyfter fram är att de processer som konstituerar globaliseringen sällan betonas. Hon påpekar att det ofta är invandrare och kvinnor i underbetalda, icke värdesatta positioner som är med och bygger

upp globaliseringsprocessen ”underifrån”. Städerna kommer å ena sidan att vara platser med maktkoncentration och å andra sidan platser där olikheter koncentreras och möts. I städerna kommer det med andra ord att finnas både ”... a great concentration of corporate power and large concentration of ‘others’” (s 123) – dessa undervärderade och icke omtalade. Att uppvärdera dessa undervärderade sektorer av den urbana ekonomin, som egentligen är oersättliga i globaliseringsprocesserna, är en central uppgift menar Sassen.

De svenska förhållandena pekar i en liknande riktning, som den Sassen beskriver. Demokratirådet (Peterson et al, 1998, s 95) hävdar i sin rapport att de tio procent som har invandrat överlag är mer ”utanförstående” än resten av befolkningen, bland annat genom marginalisering i förhållande till det offentliga livet. De menar att utvecklingen i samhället inte går mot minskade klyftor – tvärtom vidgas dessa.

Sammantaget tycks ökande klyftor snarare än minskande vara ett faktum. Att därför närmare belysa den mångkulturella skolans roll och eventuella möjligheter till att bidra till ökad global rättvisa, kan därför vara av intresse. Det föranleder i sin tur att frågor ställs om vilka värden som inryms i skolan som institution och vilken typ av interkulturella relationer som den kan vara delaktig i att åter- eller omskapa. Andra frågor att ställa är hur det talas om ett interkulturellt förhållande och i vilken utsträckning olika kulturer lyfts fram. Avsikten är således att problematisera interkulturella förhållanden ur ett globalt perspektiv och diskutera möjliga förutsättningar för en global demokrati.

Globalisering i den svenska skolan

Internationalisering och globalisering diskuteras som väsentliga inslag i den svenska skolan. Som bakgrund till den senare problematiseringen av globaliseringen (i den avslutande tredje delen) görs här ett kort sammandrag av innehållet som har beaktats i utbildningsdokumenten. De dokument som kort kommer att refereras är Lpo 94 och slutbetänkandet från Skolkommittén *Skolfrågor – om skola i en ny tid* (SOU 1997:21) samt Skolverkets kommentarmaterial om läroplaner och internationalisering *Långt borta – och nära*. (Statens skolverk, 1996). Dessutom sägs något om de projektbeskrivningar som har internationell karaktär och är knutna till Skolverket (Skolverket, 1999). Främst kommer läroplanens syn att ligga till grund för den senare problematiseringen.

Läroplanen talar om vikten av att undervisningen skall genomsyras av en global dimension och internationell utblick. Under rubriken ”Skolans värdegrund och uppgifter” står följande att läsa:

Det svenska samhällets internationalisering och den växande rörligheten över nationsgränserna ställer höga krav på människors förmåga att leva med och inse de värden, som ligger i en kulturell mångfald (Lpo 94, s 14).

Lite senare under samma huvudrubrik betonas:

Ett internationellt perspektiv slutligen, är viktigt för att kunna se den egna verkligheten i ett globalt sammanhang och för att skapa internationell solidaritet samt förbereda för ett samhälle med täta kontakter över kultur och nationsgränser (s 16).

Dessa mål ska i sin tur förankras i de grundläggande värden som samhället vilar på:

Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män, samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan ska gestalta och förmedla. I överensstämmelse med den etik, som förvaltas av kristen tradition och västerländsk humanism sker detta genom individens fostran till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande (s 14).

Till det understryker Skolkommittén (SOU 1997:21, s 61) vikten av att i skolan stödja den demokratiska utvecklingen i ett samhälle som blir alltmer pluralistiskt, mångkulturellt och globalt.

I kommentarmaterialet *Långt borta – och nära* diskuteras läroplanerna och internationaliseringen, varvid innebörden av en global dimension i undervisningen tas upp. Det som poängteras är att en global dimension möjliggör en analys av beroendeförhållandet mellan länder och att det i sig även inbegriper att det egna samhället granskas, bland annat för att förstå uppkomsten av fördomsfulla bilder av andra kulturer. *Långt borta – och nära* framför även en kritik mot det sedan 70-talet etablerade tänkandet runt globala frågor i skolan. Ofta talas det i undervisningen i termer av rika och fattiga länder, rangordnande i första andra och tredje världen eller om i- och u-länder och resonemang kring resursfördelning och biståndsfrågor. Därför borde det ske en nyansering av vad, vem eller vilka det talas om tillsammans med en strävan om att också höra de tilltalades egen syn på frågorna (Statens skolverk,

1996). Till dessa korta referat och citat kan även läggas ett stort antal exempel på projektbeskrivningar av internationella kontakter mellan skolor och sammankopplingar i nationsöverskridande nätverk och projekt (Skolverket, 1999).

Sammanfattningsvis pekar läroplanen på vikten av att kunna leva med kulturell mångfald, att se sig själv i ett globalt sammanhang, tolerans mot andra och internationell solidaritet samt alla människors lika värde. I kommentarmaterialet görs det även ett problematiserande och ett betonande av att alla kulturer ska höras. Mot det finns inget att invända. Frågan är vad som sker om man går utöver läroplanens allmänna framhållande och börjar diskutera det förgivettagna och underförstådda, genom att bland annat beakta makt- och dominansaspekter ur ett globalt perspektiv, såsom kommentarmaterialet förordar. Vad framträder då? Vilka värden, synsätt och antaganden kommer till uttryck i skolan? Kommer den att vara delaktig i ett återskapande eller möjligen omskapande av ett interkulturellt förhållande som idag går mot ökade klyftor?

Sammantaget kan globalisering betraktas på flera sätt och inbegriper i sig olika syn på förhållandet mellan kulturer.

Med Michael W Apple (1996) vill jag emellertid understryka betydelsen av att inte se alla interkulturella relationer som dominansförhållanden, utan vara uppmärksam på att det finns olika möjliga uttolkningar av det som studeras:

...in taking a stance that assumes – without detailed investigation – that all is somehow the result of relations of dominance, we also make it very difficult to make connections with progressive educators and community members who currently are struggling to build an education that is democratic in more than name only (s xvii).

Den text som följer kan sägas bestå av tre avdelningar. (1) Som avstamp för de fortsatta diskussionerna görs i den första avdelningen en genomgång av olika globaliseringsteorier. (2) Nästa huvudavsnitt diskuterar vad det kan innebära att skriva utifrån marginaliserade människors ståndpunkt tillsammans med en betoning av språkets betydelse för konstituerandet av verkligheten. Här följer även ett resonemang om global rättvisa. (3) I det sista avsnittet är avsikten att återvända till skolans roll och frågan om en möjlig global demokrati.

Om globalisering

Begreppet globalisering

Begreppet globalisering (*globalization*) pekar enligt Ronald Robertson (1994) dels mot en bildligt talat ”krympande” värld med ökat globalt beroende och nationalstaternas minskade betydelse, dels mot en ökad medvetenhet om världen som helhet. Ulf Hannerz (1996) talar i samma termer och betonar att ”... transnational connections are becoming increasingly varied and pervasive.” (s 4). Begreppet den globala byn – *global village* – används ofta i sammanhanget och myntades redan under 1960-talet av Marshall Mc Luhan. I stor utsträckning, menar Hannerz, har denna term använts för att visa på hur vi alla är involverade i en global världsordning, även om det ofta skett på ett missledande sätt. Världen är inte så idyllisk:

It suggests not only interconnectedness but, probably to many of us, a sense of greater togetherness, of immediacy and reciprocity in relationships, a very largescale idyll. The world is not much like that (s 6).²

Att definiera globalisering som ovan anknyter delvis till hur man i mer allmänt tal använder globaliseringsbegreppet. Det vill säga som något som belyser en global sammankoppling och sammanlänkning över nationsgränserna.

Från ekonomiska-geografiska aspekter till en ”kulturell vändning”

Globalisering som fenomen har främst uppmärksamats utifrån ekonomisk-geografiska aspekter (Sassen, 1994; Castells, 1996). Manuel Castells talar om samhället som ett nätverkssamhälle baserat på IT. Vi lever i en tid, menar han, som kan benämnas som en ”culture of Real Virtuality...” (s 327). Information är inte längre rumsligt bunden utan kan förflyttas till jordens alla hörn med elektronisk teknologi, varvid det rumsliga alltmer kommer att organisera och omskapa tiden till en ny slags tidsuppfattning – ”a new temporality” (s 433).

På senare tid har globaliseringsdiskussionerna utvidgats till att omfatta en mer kulturell inriktning (Featherstone, 1994; Featherstone & Lash, 1997; Hannerz, 1996; Robertson, 1994, 1997). Betoningen av det kulturella i om-

världen gör att andra företeelser uppmärksammas som till exempel "...perception of the Other, migration and the proliferation of diasporas, postcolonialism, identity formation, and so on" (Robertson, 1994, s 47 f). Det innebär att det sker en ökad fokusering på den Andra och att det ställs olika "kulturella" frågor av den arten som till exempel diskuterats ovan, om makt och dominans eller om hur olika kulturer representeras. Robertson benämner denna förändrade intresseinriktning som en "kulturell vändning".³

Globalisering som homogenisering och/eller heterogenisering

Globalisering har under 1990-talet blivit ett centralt "paradigm" inom samhällsvetenskap och ett redskap för att förstå sociokulturell förändring.⁴

Mike Featherstone och Scott Lash (1997) pekar på att det går att urskilja två "generationer" eller två delvis motstridiga synsätt på globalisering. Dels en, som de säger, "modernistisk homogeniseringsinriktning" på debatten som främst ser till det universella gemensamma, dels en "postmodernistisk heterogeniseringsinriktning" som mer betonar partikulariteten i tillvaron. Till den förstnämnda inriktningen räknar de till exempel Anthony Giddens, ett antal marxistiska forskare och funktionalister. Till dem som betonar heterogeniteten, menar Featherstone och Lash, hör "interkulturella" teoretiker såsom Edward Said, Homi K. Bhabha och Stuart Hall.

Inom homogeniseringsinriktningen sker framförallt en anslutning till någon form av världssystemstanke, vilket innebär att man primärt ser till närvaron av det universella i det partikulära. Åtminstone implicit vill man framkalla ett scenario av konvergerande utveckling, med vilket menas att det som diskuteras främst handlar om likriktningen världen över (Featherstone and Lash, 1997, s 4).

Denna betoning på det homogeniserande står då i kontrast till dem som hävdar heterogenisering som utgångspunkt för det liv som levs. Det går, utifrån en mer heterogen utgångspunkt, inte att fastställa något universellt gemensamt, utan istället handlar det om olikhet och partikularitet. Med heterogenitet som grund för förståelse och analys, kommer tanken om en möjlig universalism att förkastas, eftersom alla anspråk på universalism samtidigt betyder att de Andra kommer att domineras. Därför betraktas en sådan universalism inte som något annat än en viss partikulär dominans över resten av världen –

”...the dominance of the West over ‘the rest’” (s 4). Det här är ett centralt antagande i hela heterogeneringsdiskussionen och kommer att följas upp längre fram i texten.

Det västerländska och/eller mångfaldens olikhet som utgångspunkt

Jan N Pieterse (1997) säger att i de flesta begreppsapparater med en mer homogeniserande inriktning ses globalisering som en naturlig följd utav moderniteten och all utveckling som härrörande från västvärlden. Problemet med att koppla globalisering till modernitet är dock att den alltid utgår från ett europeiskt och västerländskt perspektiv:

In effect it is a theory of Westernization by another name, which replicates all the problems associated with Eurocentrism: a narrow window on the world, historically and culturally. With this agenda it should be called Westernization and not globalization (s 47).⁵

Anthony D King (1997) resonerar på ett liknande sätt runt modernitet och globalisering. Det han betonar är att modernitet definieras som en epok, men aldrig som han säger till en plats. Platsen är emellertid underförstådd och oproblematiserad och är lika med västvärlden, ”... that space is Western, if not European, and at least titularly Christian” (s 109). Därigenom kommer beskrivningen av skeendet att vara fokuserat till ett centrum, som uppmärksammas som navet för all utveckling och ”resten” kommer att lämnas därhän, endast som förutsättningar för västs framgångar.

Pieterse (1997) talar om en global demokrati, som ett mål för världssamhället och kritiserar därvid det homogena perspektivet. Så länge som globalisering talas om i homogeniserande termer, menar han, är vi långt från en jämlik situation.⁶ För att överskrida den mer eurocentriska beskrivningen av globalisering och lyfta fram resten av världens kulturer på ett mer jämlikt sätt måste vi vända oss till ett mer heterogent sätt att se på globalisering, dess förutsättningar och konsekvenser (s 58). King (1997) som, liksom Pieterse, talar utifrån ett heterogent perspektiv menar att intresset för världen utanför Europa och Nordamerika och kopplingen till den ”andra” världen har ökat de senaste decennierna. Då ofta under ”the umbrella of the postmodern” (s 117), eller under rubriken postmodernism. För vad förespråkare av postmodernism ägnar sig åt;

is a very belated recognition of the world outside themselves – and the decentring, cultural relativization and contradictions that this recognition has brought about (s 116).

Det handlar då inte om ett antropologiskt intresse av andra kulturer och grupper. Istället rör det sig mera om analyser av dominans och maktförhållanden med utgångspunkt i den kulturella olikheten, som ett sätt att lyfta fram de ”röster” i världen som tidigare inte har hörts. Med andra ord är utgångspunkten att alla människor ska få möjlighet att höras.⁷

Orsaken till denna utveckling (det ökade intresset för andra kulturer utanför västsfären), menar King, står bland annat att finna dels i den ökade migrationen, dels genom det som han benämner som tredje världens intellektuella röster som Edward Said, Gayatri Spivak, Homi Bhaba m fl. Dessa som har det gemensamt, att de förflyttats mer än en gång. Först, från det som kom att formuleras om som den postkoloniala världen till ”imperiets metropol”, för att slutligen hamna i det globalt hegemoniska USA. Där med debatter runt multikulturalism, mångfald (*diversity*), antirasim och kulturell identitet har dessa ”postkoloniala röster” på ett fruktbart sätt kommit att ”hybridisera” med den svarta och spanska befolkningens och de amerikanska urinvånarnas kamp mot förtryck. Samtidigt har det även inneburit att diskussionerna inte längre försiggår i de före detta kolonierna, utan i (den postimperiska metropolen) Storbritannien och (det hegemoniska) USA (King, 1997, s 117).⁸

Sammantaget har jag velat påvisa, utifrån det som Pieterse (1997) talar om som ett globalt mål om rättvisa, att olika sätt att se på globalisering kan skapa olika implikationer för synen på förhållandet mellan kulturer. Det har även inneburit att ett homogent perspektiv kritiserats av ett mer heterogent sätt att se, bland annat genom det homogeniserande perspektivets oförmåga att se den Andre annat än som förutsättningar i en likriktande globaliseringsprocess.

I nästa avsnitt är avsikten att diskutera vad det kan innebära att skriva från ”marginalen” samt analysera språkets betydelse för konstituerandet av verkligheten. Det inbegriper även ett vetenskapsteoretiskt resonemang och en diskussion om en möjlig global rättvisa, vilket utgör ytterligare en utgångspunkt för det avslutande resonemanget om skolans roll i sammanhanget.

Att skriva från ”marginalen” och global rättvisa

Språkets betydelse – språk och interkulturella relationer

Språkets relation till omvärlden är en klassisk filosofisk fråga. En av vår samtids filosofer, Richard Rorty, har pekat på språkets betydelse i många sammanhang. Rorty (1989) menar att det västerländska, liberaldemokratiska samhället har nått en punkt, som inte kan överskridas med mindre än att språket förändras. Rorty vill därmed rekonstruera tänkandet – språket och hur vi talar om världen, som en väg att rekonstruera det liberaldemokratiska samhället mot större solidaritet. Han menar då inte att det handlar om att förkasta tidigare samhällsliga erfarenheter, utan istället säger han att det är frågan om ”...a redescription of our current institutions and practices... like *refurnishing a house...*” (s 45, min emfas).

Den här texten ansluter sig till ett perspektiv, som betonar språkets betydelse för konstituerandet av verkligheten. Ofta ses språket som neutralt, som något som reflekterar verkligheten, som avbildar men ändå är skild från den. Med det perspektiv som antyds här ses språket som perspektiverande och inte avspeglade verkligheten. Benämningarna av vår omvärld kan i sig förstås som sociala handlingar. Roger Säljö (1990) menar att från ett sociokulturellt perspektiv är frågor om hur vi kategoriserar och beskriver vår omvärld centrala och på intet sätt ointressanta för vårt konkreta handlande. Snarare är det så att i ett alltmer komplext samhälle krävs

...en ökad medvetenhet om vilka språkliga konstruktioner som styr vårt handlande och som tillåts framstå som auktoritativa versioner av världen. Kampen om konkreta privilegier vinnas ofta på det språkliga planet av den som manövrerat sig in i en position där de kan säga hur något ”egentligen” är (s 5).

För att förstå vad som sker i skolan (i det här fallet, vad gäller interkulturella relationer och globalisering) så kan en väg vara att klargöra hur man talar om olika fenomen. Det handlar då inte om att bli mera objektiv utan snarare om att hitta ett språk, som på ett bättre sätt talar om interkulturella relationer och inte låser fast människor i givna positioner som till exempel *Vi* och *Dom*. Interkulturella relationer beskrivs ofta på ett dikotomiserat sätt som *Vi* och *Dom*: Någon får dominera och andra ska underordna sig, det finns ett centrum och en periferi.⁹

För att komma bort från ett tänkande och ett språkligt uttryck som låser människor i en (ojämlik) relation kan man istället utgå från begreppet skillnad – *difference*. Utgångspunkten för jämförelsen mellan människor är då att det enda vi kan veta är att vi är olika. McLaren (1997) säger:

To resist whiteness means developing a politics of difference. Since we lack the full semantic availability to understand whiteness and resist it, we need to rethink difference and identity outside of sets of binary oppositions (s 271).

Det betyder att det måste ställas frågor om stereotypa konstruktioner av de Andra, om maktobalans och om konstruktioner som Vi och Dom och centrum/periferi.

Vad jag vill ha sagt är att det är betydelsefullt att tydliggöra och lyfta fram de olika maktpositioner som tas för givna och som kan vara inbyggda i språket. Språket hjälper inte bara till att omnämna världen, utan kan mer eller mindre uttalat även innehålla värden och antaganden som understödjer förtryck och exploatering av människor. Därför är benämning av erfarenhet och omvärld och den möjliga transformeringen av språket en viktig uppgift för skolan (McLaren, 1997, s 26). Peter McLaren och Henry Giroux betonar att "[t]o better understand schooling as a culturally complex, political enterprise is to recognize the social nature of language and its relationship to power and forms of knowledge" (s 21). Det betyder att språket inte är en gång för alltid givet, utan istället kan ses som något som ständigt omformas och förändras i förhållande till den sociohistoriska kontexten. Med det menas att den mening av innehållet som tar form i skolan inte kan bestämmas på förhand utan ses som socialt och historiskt beroende och ständigt föränderligt. Tomas Englund (1996) har i flera sammanhang pekat på detta kontingenta förhållande i det han säger att det innehållsliga i skola och utbildning inte är något givet, utan bör relateras till den sociohistoriska kontexten tillsammans med ett beaktande av både maktaspekter och politiska och moraliska dimensioner.

Att marginalisera

Att ta till orda för andra kulturer och föra någon annans talan kan kritiseras. McLaren och Giroux (i McLaren, 1997), som delvis ansluter sig till ett postmodernistiskt perspektiv, diskuterar innebörden i "att skriva från marginalen" – *Writing from the Margins* (inledningskapitlet). Med det avser de just att diskutera interkulturella relationer från marginaliserade människors ut-

gångspunkt och vad det kan innebära att ta en sådan ståndpunkt i ett globalt rättviseperspektiv. Det som betonas är att ojämlikheten mellan människor både socialt, kulturellt och ekonomiskt är något som måste motverkas genom ett etiskt ställningstagande för social rättvisa och för förändring av rådande förhållanden. "The tension between multiple ethnicities and the politics of universal justice is the urgent issue of the new millenium" (s 11).¹⁰

McLaren och Giroux gör alltså ett utpekande av andra människor som marginaliserade. Frågan är med vilken rätt? Vem avgör vilka som är marginaliserade eller inte? Det som från ett perspektiv kan synas så, uppfattas inte på det sättet i ett annat perspektiv. Är det alltid givet att orättvisor leder till marginalisering? Att peka ut och benämna människor som marginaliserade, skulle kunna ses som inte annat än ett uttryck för dominans, paternalism eller kolonialism.

Gert J J Biesta (1998) diskuterar och kritiserar marginalisering från ett postmodernistiskt perspektiv, där han delvis med hjälp av Derrida upplöser begrepps allmänna betydelser och avvisar realistiska utgångspunkter. Biesta refererar ett resonemang av Gur-Ze'ev. Med honom pekar han på att det finns en risk att tala i termer av marginalisering, där de så kallade förtryckarna okritiskt tar över de förtrycktas egen självklara kunskap. "What guarantees, so he [Gur-Ze'ev] asks, that the self-evident knowledge of the marginalized and repressed is less false than that which their oppressors hold as valid?" (s 502). Genom att inte problematisera själva utgångspunkten, utan anslå en ton av "easy optimism" och "positive utopianism", menar Biesta, kan en så kallad frigörande pedagogik (som den som McLaren och Giroux anför) vändas till att istället bli uttryck för en "violent form of 'countertotalitarianism'" (s 502). Att ta ställning för andra människor innebär därmed inte något positivt, utan kan istället ses som ett uttryck för totalitarism och dominans.

Det finns alltså olika vägar att gå i denna fråga. Å ena sidan finns en väg som inte vill ta något för givet och som avvisar realistiska utgångspunkter, som det Biesta gör. Å andra sidan finns en annan väg som behåller postmodernistiska strategier upp till en viss gräns, men inte fullt ut genom ett refererande till en verklig värld och genom att ta ställning (som i det här fallet för marginaliserade människor).

McLaren och Giroux (i McLaren, 1997) som intar den sistnämnda positionen kritiserar poststrukturalistiska strategier om de dras till sin spets (som är det man kan säga att Biesta gör). De säger att om allt betraktas som språk och

text kan det uppfattas som om det därigenom sker en trivialisering av verkligheten – *realia are trivialized* (s 29), vilket inte gagnar dem det gäller, det vill säga de marginaliserade grupperna. Med andra ord skulle betoningen på språk och text kunna ses som uttryck för ett elitistiskt tänkande, menar de, där striden/kritiken förs bland texter istället för bland människorna. McLaren och Giroux menar att en sådan textstrategisk kamp delvis har drivits fram genom de senaste decenniernas svåra ”ideologiska klimat”, men att den (kampen) börjar ersättas av en mer handlingsinriktad sådan, i vilken analysen av dominerande språkliga narrativ har kommit att bli *ett* av flera sätt att närma sig de här frågorna.

Det intressanta är emellertid att i slutändan kommer å ena sidan Biestas och å andra sidan McLarens och Girouxs positioner ändå att plädera för samma sak, i det att de förkastar allt vad dominans heter, fast utifrån olika premisser.

McLaren (1997) betonar således att ojämlikheten mellan människor är något som måste motverkas, dels genom en kamp på marginaliserade människors sida, dels genom ett etiskt ställningstagande för rättvisa och för förändring av rådande förhållanden. Målet inför framtiden, säger han handlar om att alla människor ska omfattas av rättvisa. Det som ytterligare kan vara problematiskt med McLaren är hans starka politiserade hållning och inriktning på kampaspekter samt i viss mån utopiska inställning. Jag väljer ändå att fortsättningsvis använda och referera dennes utgångspunkter och argument, eftersom han som pedagog diskuterar multikulturalism och skolan ur ett globalt rättviseperspektiv och på ett tydligt sätt drar denna fråga till sin spets.

Global rättvisa

McLaren (1997) diskuterar interkulturella relationer och global rättvisa. För att kunna nå en global rättvisa behövs det ett omprövande av det han benämner som den privilegierade, västerländska maktpositionen, genom att bland annat se hur den västerländska kulturen genomsyras av eurocentrism. Annars kommer diskussionerna aldrig att sträcka sig längre än till att det blir ett allmänt upphöjande av olikhet, samförstånd och tolerans, vilket i sin tur kan skapa en ”neutral” attityd till sociala konflikter och orättvisor. Tolerans kan då få innebörden av ”...indifference to the determinations of social being and to the avoidance of social antagonisms” (s 215), vilket betyder att det samhälleliga ”systemet” kan bli isolerat från ett ”verkligt” socialt innehåll. Enligt

McLaren är det främst dels den globala kapitalismen, dels liberalismens i övergripande ordalag, toleranta och konsensusinriktade hållning som bromsar utvecklingen av en global rättvisa:

So long as it [capitalism] has bourgeois universal reason and the epistemic privilege of science as its spokesperson and Eurocentrism as its cultural anchor, and whiteness as its foundation of cultural calculability, its very constitution as increasingly homogeneous "worldculture" needs to be challenged by popular movements of renewal within a polycentric cultural milieu (s 43).

För att tydliggöra rättviseproblematiken, förordar McLaren, att analyser av multikulturalism både innehåller ett globalt perspektiv, är decentrerade och är *de-Westernized*. Med det menas inte att en ny centrism eller ny underordning skall skapas, utan att alla "röster" skall få möjlighet att höras och finnas. Det viktigaste med kampen för social rättvisa är emellertid "...the global decentering and dismantling of whiteness" (s 306).

McLaren föreskriver även en kritisk hållning till det han kallar, liberal humanistisk pedagogik. Det finns nämligen en risk att en sådan, även om den gör och har gjort mycket gott kan leda in oss i komfortzoner; med andra ord bekväma situationer som gör att man slipper att ta ställning. Resultatet kan då bli att status quo (vad gäller orättvisor) upprätthålls:

Educators, especially, can politicize their readers against the "comfort zones" that entrap us in liberal humanist pedagogies that appear to redress the deep social ruptures so evident in educational contexts (1997, s 213).

Därför bör man som lärare försöka verka för att både etik och politik förändras. Orättvisorna kommer att kunna bestå, betonar McLaren, om lärare inte motarbetar ett sätt att vara som gör dem till "disinterested chroniclers, as detached entertainers, as agents who operate in a realm of eclectic idealism outside the messy web of ethics and politics" (s 214). Istället förordar han en pedagogik som handlar om moraliska förpliktelser och om att ta ställning samt kamp för ett rättvisare samhälle; det vill säga en pedagogik som handlar om både etik och politik.

Sättet att hantera olikheter i världen inom ramen för det liberala samhället, kritiseras genomgående av McLaren (1997). Det han sammantaget betonar är dels ett ifrågasättande av ett liberalt samhälles "neutrala" hållning till interkulturella frågor, dels en kritik mot en global kapitalism, som de två "struk-

turer” som motverkar en möjlig global rättvisa. Till det understryker han att det måste ske ett ställningstagande för och kamp på marginaliserade människors sida.

Svenska skolans roll – slutsatser

Hur ska man förstå innebörden av globalisering i den mångkulturella svenska skolan, avseende interkulturella relationer och global rättvisa? Det som intresserar mig är *talet* om globalisering och olika möjliga sätt att uttöka det som sägs om globalisering i utbildningsdokumenten. Inte som en fråga som behandlar det uppenbart utsagda, utan som ett ifrågasättande av det självklara, för att i någon mån förstå det underförstådda och förgivettagna. Att undersöka det här utifrån ett diskursivt perspektiv, där värdegrunden och språket står i fokus kan då vara ett sätt. Genom att synliggöra olika innebörder i till exempel läroplaner kan man således skapa en ”...critical attention to the scribal power of dominant narratives...” (McLaren, 1997, s 217).

Den övergripande frågan är alltså hur skolans roll kommer att vara i sammanhanget från ett globalt demokratiperspektiv. Kommer globalisering i skolan att kunna tolkas som ett uttryck för något universellt – homogeniserande, eller partikulärt – heterogeniserande? (Går det överhuvudtaget att pressa in resonemangen i dessa ”fack”?) Diskuteras globaliseringen i ekonomiska-geografiska termer eller kulturella. Det jag vill göra är *inte* att säga något om hur globalisering konkret kommer till uttryck i våra skolor, utan fokus ligger på *globalisering som diskursivt uttryck* och olika möjliga konsekvenser därav för den Andre.

Analys av utbildningsdokument

Vad gäller läroplanens syn på globalisering och interkulturella relationer pekades inledningsvis på att den betonar internationell solidaritet (med svaga och utsatta), tolerans och förmåga till samlevnad i en kulturell mångfald (Lpo 94). Därtill understryks vikten av att den demokratiska utvecklingen stödjdes i ett samhälle som blir alltmer pluralistiskt, mångkulturellt och globalt (SOU 1997:21). I skolans verklighet pekades även på nationsöverskridande nätverk (IT bland annat) och en kritik mot undervisning om globalisering som talar delvis i termer av u- och i-länder.

En okritisk respektive kritisk läsning

Vid en analys av de olika refererade dokumenten ovan, framkommer olika tolkningsmöjligheter. Dessa är knutna till olika strategier att läsa texterna. Å ena sidan kan en tolkning göras utifrån en accepterande läsning – *inläsning* och å andra sidan kan tolkningen göras från en kritisk läsning – *utläsning*. Det som texterna därvid ”uppvisar” är i sig mycket olika meningar. Med andra ord är den mening som tar form, beroende av läsperspektivet och olika teoretiska utgångspunkter (Säfström, 1995).

Med en okritisk, accepterande läsning framkommer att mångfald, internationell solidaritet och tolerans är honnörsord i den svenska läroplanen, vilket talar för att det finns ett heterogent sätt att se på globalisering som tar parti för andra kulturer på ett rättvist sätt. Det ansluter sig i sin tur till olika internationella konventioner, om mänskliga rättigheter och så vidare. Mot denna uttalade önskan finns inget att invända.

Vid en kritisk analys med beaktande av bland annat dominansförhållanden och maktaspekter samt i vilken utsträckning olika kulturer är representerade, kan emellertid en annan möjlig innebörd skönjas i globaliseringstexterna, vilken på ett övergripande sätt kan summeras enligt följande:

(1) Globalisering, som diskursivt uttryckt i skolan, kan främst komma att handla om *The West and the Rest*. Det vill säga att det i grunden finns ett homogeniserande sätt att se på globalisering.

(2) Den diskursiva praktiken (skolan) kommer (fortfarande) att vara fokuserat på ett *Vi* och *Dom*, även om kunskapen om andra kulturer genom utblicken och kontakter världen över kommer att öka.

(3) Klyftorna mellan olika grupper i samhället i ett globalt perspektiv förväntas bestå.

Varför en sådan tolkning kan vara rimlig, kommer jag här att utveckla närmare genom att peka på några problematiska punkter.

Globalisering i skolan får ofta beteckna det världsomspännande, likriktande och gemensamma. Som till exempel den likriktning och standardisering som sker inom media eller ”CocaColoniseringen” och ”McDonaldiseringen” (Pietterse, 1997, s 45) världen över. Vidare betonas inte sällan de nationsöverskridande nätverken och projekten, såsom IT:s alla möjligheter till gränsöver-

skridande kontakter i en postmodern upplöst värld, där rum och tid inte längre har någon betydelse. Ett betonande av informationssamhället och dess globala nätverk, kan i förlängningen ses som ett uttryck för en fortsättning på det moderna västerländska framsteget, det vill säga som en fortsättning på det världsomspännande universella västs utveckling. Perspektiverat på det sättet, skulle globalisering även kunna betraktas som liktydigt med ”västernisering” (*Westernization*) och allt det negativa som sammanknippas med det vad gäller interkulturella relationer. Primärt kommer då inte heller ett framlyftande av de andra kulturerna – resten – att ske, utan det är västvärlden och dess utveckling som fokuseras.

Ett annat problem är att undervisning om globalisering ofta sker i termer av av rika och fattiga länder, rangordnande i första andra och tredje världen eller som i- och u-länder och med resonemang kring resursfördelning och biståndsfrågor. Ett undervisningsinnehåll med den inriktningen kommer att kunna låsa fast det interkulturella förhållandet i ett centrum och en periferi, där några har makten att peka ut och andra ska underordna sig. Risken finns att det istället för att vara en solidaritetshandling, blir ett paternalistiskt sätt att närma sig, där *Vi* bestämmer dagordningen och *Dom* ska tas om hand.

För att ytterligare fördjupa diskussionen och för att komma närmare ett resonemang om möjliga konsekvenser för en global demokrati, tänkte jag återvända till McLarens kritik av det liberala samhället och en global kapitalism. Han menar att den syn på tolerans och det allmänna upphöjandet av olikhet samt inriktningen på harmoni och konsensus som inbegrips däri, kan skapa en likgiltighet för sociala orättvisor.

Den svenska mångkulturella skolan upphöjer tolerans och mångfald som något eftersträvansvärt. Frågan är om detta ändå inte mest blir ett okritiskt allmänt talande om andra kulturer, en ”eklektisk idealism”, där undervisningen blir kvar i bekväma komfortzoner utan att några egentliga förändringar kommer att ske. Det vill säga att det kommer att handla om välvilja, men inte om ett *kritiskt* uppmärksammande av interkulturella frågor. Förhållandet mellan kulturer problematiseras inte i någon större utsträckning i läroplanen, utan mycket tas för givet på ett okritiskt sätt. Risken finns därför, att de synsätt som reproduceras i skolan inte kommer att bidra till någon förändrad syn på olika kulturer och att det blir ett konserverande av orättvisor.

Tolkningen ovan är ett möjligt sätt att se på globalisering utifrån ett dominans- och maktperspektiv, där det utsagda (i dokumenten) inte enbart accepteras utan kritiseras i sina förgivettaganden. Det som sammantaget framkommit har inte i första hand pekat mot ett interkulturellt förhållande, där alla ”röster” får möjlighet att höras: Globalisering, såsom det kommer till uttryck, får nämligen dels innebörden av det universella vilket samtidigt blir lika med västvärlden och dess utvecklig, dels det underförstådda däri att andra kulturer mest kommer att räknas till periferin. Att alla ”röster” kommer att kunna höras är inte troligt. Vägen till en global demokrati, där alla kulturer har samma värde, kan tyckas lång.

Konklusion

Syftet med den här texten har varit att diskutera innebörden i globalisering ur ett interkulturellt perspektiv. Det som visat sig är att beroende på lässtrategi, perspektiv och grad av kritik, så kommer olika innebörder av globalisering att framträda, vilket skulle kunna uttryckas *som ett spänningsfält mellan olika möjliga innebörder av globalisering*. Å ena sidan, vid en okritisk läsning finner man ett oproblematiserat heterogent förhållningssätt till världen – *en heterogen diskurs* med betoning på kulturell olikhet, mångfald och pluralism. Å andra sidan, vid en kritisk läsning framträder en homogeniserande innebörd – *en homogeniserande diskurs*, där risken finns att det fortfarande kommer att handla om ”Väst och resten”. Sammantaget leder den förstnämnda diskursen till en mer optimistisk syn på en möjlig framtida global demokrati, medan den sistnämnda diskursen förhåller sig mer pessimistisk i frågan.

Det här resonemanget inbegriper också å ena sidan en kritik mot ett liberalt humanistiskt samhälles sätt att hantera de här frågorna (McLarens kritik) och å andra sidan ett förhållningssätt som vill hantera de här frågorna inom ramen för ett sådant samhälle. Den oproblematiserade diskursen är enligt min uppfattning, den som oftast har definitionsföreträde i samhället och den mer eller mindre kritiska, som man skulle kunna benämna som en emancipatorisk diskurs, skulle kunna ses som den utmanande. I det här spänningsfältet mellan homogeniserande och heterogeniserande krafter kommer det interkulturella förhållandet att kunna ta form: Det vill säga mellan å ena sidan en diskurs, där det allmänt okritiskt kommer att *talas* om olikhet, pluralism och mångfald och å andra sidan en mer kritisk diskurs där betoningen på makt och dominansaspekter kan visa upp andra förhållanden. Det paradoxala är

samtidigt att det okritiska heterogena perspektivet i läroplanen inte direkt rymmer ett utmanande perspektiv, som ifrågasätter den rådande dominerande ordningen. Denna ”utmaning” står främst att finna mellan raderna.

Det här gör att slutsatsen blir att globalisering från ett interkulturellt perspektiv å ena sidan kan ses på med optimistiska ögon, som en fortsättning på framstegstanken, där det finns ett uppriktigt intresse för andra kulturer men utan ett egentligt beaktande av en global rättvisa. Å andra sidan kan globalisering mer ses på med pessimistiska ögon med ett fokuserande på orättvisorerna i världen, vilka även synes kunna bestå.

Avslutande reflektioner

Innebörden i globaliseringen har diskuterats och klargjorts via ett antal teorier. Den här texten bygger i många stycken på den amerikanske pedagogen Peter McLarens syn på utbildningsfrågor, globalisering och multikulturalism, vilket föranleder några avslutande ord om förhållandet mellan svensk och amerikansk kontext. I ett amerikanskt sammanhang anses McLaren som radikal och kritisk till rådande samhällsordning. Frågan är hur hans budskap tas emot i en svensk kontext. Den svenska skolan har en 50-årig tradition, där demokratiska värden med bland annat rättvis fördelning genom ett långvarigt socialdemokratiskt styre har funnits på dagordningen. Är då det McLaren anför något annat än det som i vissa stycken skulle kunna vara delar av den svenska modellen.

Ja, delvis finns ingredienser, som uppmärksammar andra aspekter av det mångkulturella samhället/skolan. Det mest utmärkande, som McLaren pekar på och som även kan gälla för den svenska skolan, är att konsekvenserna av en liberal humanistisk undervisning skulle kunna leda till status quo och att en sådan undervisning måste överskridas för att man som utbildare inte ska hamna i en värld av ”eklektisk idealism”. Det som nämligen kan sägas komma till uttryck ibland annat läroplanen (Lpo 94) är ett mer allmänt upphöjande av pluralism och olikhet, som kanske inte når längre än till ett allmänt uppmärksammande av andra kulturers folkloristiska yttringar (se Brantefors, 1998).

Ett överskridande av den allmänna neutrala hållningen, skulle då till exempel kunna handla om att analysera och kritisera det dominerande synsättet och att se politiska och moraliska dimensioner därav, utifrån liknande utgångspunkter som presenterats ovan. Det innebär även att inse betydelsen av språk-

ket som konstituerande för den värld vi lever i och försöka medverka till ett språkligt innehåll, som inte är med och reproducerar privilegier och maktobalans såsom *Vi* och *Dom*, centrum/periferi, stereotypa konstruktioner av de Andra etc. En annan betydelsefull aspekt är att eleverna får möjlighet att utveckla en kritisk medvetenhet och förmåga till handling samt inte minst att ett gemensamt erkännande kommer till stånd.

För att globalisering i skolan inte ska få innebörden av ”västernisering” och eurocentrism, samt att en ökad global rättvisa ska få möjlighet att utvecklas, är det bra om den mångkulturella skolan skapar en utbildning som problematiserar ”komfortzonerna”. Det primära kommer då att vara att fortsätta den ”kulturella vändningen” varvet runt i flera bemärkelser och att se globalisering ur allas perspektiv.

Noter

1. Idag är mellan 18-35 miljoner människor i rörelse, vilket kan jämföras med migrationsströmmarna efter andra världskrigets slut, då nästan 50 miljoner människor var försatta på flykt. En anledning till den numera ökande folkmflytningen är de stora förändringarna inom Europa med Berlinmurens fall och Kalla krigets slut 1989 (Delanty 1997).
2. Hannerz föreslår ett annat begrepp *ecumene* (oikoumene-hela den bebodda världen såsom grekerna en gång uppfattade den), som han anser vara en bra metafor för att belysa "...the interconnectedness of the world, by way of interactions, exchanges and related developments, affecting not least the organization of culture" (Hannerz, 1996, s 7).
3. I den här texten används begreppen den Andre och de Andra. Den Andre är mer ospecificikt och kan innebära vem som helst som människan möter, det nya eller det främmande (Kemp 1992, s 40). De Andra är mer utpekande och blir ofta liktydigt med andra kulturer än de i väst (jfr fotnot 9).
4. Featherstone och Lash (1997) menar att relaterandet av samhällsvetenskap till en globaliseringsteori bidrar till ett rumsliggörande (*spatialization*) av samhällsteorin. På det sättet, anser de, kommer den att göra gemensam sak med den postmoderna teorin, som vill privilegiera det rumsliga före det temporala i analyserna. Det kan till exempel betyda att istället för att utgå från tidsfaktorn (*temporality*) och ett stadietänkande (till exempel jämföra olika tidsperioder) i analyserna, så får det rumsliga skapa det teoretiska ramverket. "...the concept of globalization represents an important shift in transmuting this temporality into a spatial framework" (s 1).
5. Eurocentrism, att värdera de västerländska värdena före andra kulturers, är således ett centralt begrepp i sammanhanget och kan förstås i ljuset av kolonialhistoria och marginalisering av olika grupper och kulturer. Jürgen Habermas (i Taylor, 1994) menar att eurocentrism och den västliga kulturens överhöghet kan ses som ett nyckelbegrepp för en kamp om erkännande (av de ickevästerländska kulturerna) som förs på ett globalt plan.

6. Pieterse menar att det är ett problem att det inte finns så många teorier knutna till ett globalt perspektiv, utan fortfarande utgår man från termer som har sin knytning till nation-stat, samhälle, etnicitet eller klass. Många gånger är emellertid det som ska talas om mer komplext än så. Därför behövs ett ramverk, som utgår från världssamhället (1997, s. 64).
7. King menar att de teoretiska perspektiven under hand har fördjupats och vidareutvecklats bland annat genom litteraturteorin och "cultural studies". Genom att citera Linda Hutcheon summerar han vad en postmodernistisk teori kan gå ut på; nämligen att "...de-naturalise some of the dominant features of our way of life: to point out that those entities that we experience as 'natural' (they might even include capitalism, patriarchy, liberal humanism) are in fact 'cultural'; made by us, not given to us" (Hutcheon i King, 1997, s 117).
8. Globalisering kan alltså betraktas från ett mer homogeniserande perspektiv eller ett heterogent. Robertson (1997, s 27) säger att globaliseringsprocesser sällan är entydiga, utan oftast handlar om ett samspel mellan det globala universella och det lokala partikulära. Därför vill han hellre tala om *glocalisering*, för att betona de reciproka processerna. Med Giddens (1991, s 22) pekar han på globalisering som ett dialektiskt fenomen, som något som försiggår i korsningen mellan det närvarande och det frånvarande och som rör sociala händelser och sociala relationer på avstånd, relaterat till lokala kontexter.
9. Att tala i termer av *Vi* och *Dom*, när det gäller interkulturella relationer är det som oftast sker. *Vi* har kommit att bli *de Andras* motsats och är det som de Andra inte är. Ella Shoat och Robert Stam (1995) pekar på hur den eurocentriska världsbilden och stereotypa konstruktioner av andra kulturer ständigt är närvarande och om och om igen reproduceras ibland annat olika media världen över. Delanty (1997) beskriver hur det västerländska genom historien har skapats i relation till det Främmande. En strid ström av utpekade Andra har konstruerats att relatera till, såväl inom som utom västs territorium, varvid de mest utpekade har varit juden, muslimen och slaven. Idag, menar Delanty, kan Invandraren ses som det nya Främmande (här i Europa) att konstruera den västerländska identiteten i förhållande till.
10. Det som är speciellt med McLarens och Girouxs text (1997) är att de skriver från en amerikansk kontext som jämfört med Sverige har andra frågeställningar på agendan. Den amerikanska debatten har främst handlat om kampen om erkännande av förtryckta och marginaliserade grupper och i utbildningssammanhang har den stora frågan varit kritik mot ett undervisningsinnehåll som domineras av vit, manlig, europeisk-amerikansk kultur. (Till det här kommer emellertid en motreaktion, där förespråkare för den vita kulturen menar sig få mindre och mindre betydelse/makt, ju mer makt minoriteter får, som ett slags nollsummespel.) Den svenska mångkulturdebatten har den senaste tiden istället mera behandlat frågor om hur vi ska samexistera och om vilka värden som ska råda i Sverige (Roth, 1998). I Demokratirådets rapport (Pettersson m fl, 1998) diskuteras därvid hur individens och grupperns rätt till olikhet ska kunna förenas med medborgarskapsidéns universalism. En annan stor fråga som *Europaåret mot rasism* behandlat har varit hur diskrimineringen av utländska personer ska kunna minska och den tilltagande rasismen och främlingsfientligheten stoppas (SOU 1998:99). Detta som en förenande stor europeisk fråga under 1997, som just utsågs till "ett Europaår mot rasism".

Referenser

- Appadurai, Arjun (1990/95): Disjuncture and difference in the global cultural economy. I Mike Featherstone, red (1990/95): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage, s 295-308.
- Apple, Michael W (1996): *Cultural Politics and Education*. Buckingham: Open University Press.
- Biesta, Gert J J (1998): Say you want a revolution... Suggestions for the impossible future of critical pedagogy. *Educational Theory*, 48 (4), s 499-510.
- Brantefors, Lotta (1998): Den paradoxala frågan om etnocentrismen. *Utbildning och demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 7 (1), s 33-50.
- Castells, Manuel (1997): *The Information Age: Economy, Society, Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society*. Malden/Oxford: Blackwell.
- Delanty, Gerard (1997): *Europa – idé, identitet, verklighet*. Göteborg: Daidalos.
- Englund, Tomas (1996): The public and the text. *Journal of Curriculum Studies*, 28 (1), s 1-35.
- Featherstone, Mike; Lash, Scott & Robertson, Roland, red (1995/97): *Global Modernities*. London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity*. Oxford: Polity Press.
- Habermas, Jürgen (1994): Diskurs, rätt och demokrati. I Charles Taylor (1994): *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos.
- Hannerz, Ulf (1996): *Transnational Connections. Culture, People, Places*. London: Routledge.
- Kemp, Peter (1992): *Emmanuel Lévinas. En introduktion*. Göteborg: Daidalos.
- King, Anthony D (1995/97): The times and spaces of modernity (or who need postmodernism). I Mike Featherstone, Scott Lash & Roland Robertson, red (1995/97): *Global Modernities*, London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage, s 108-123.
- Lpo 94 (1994): *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- McLaren, Peter (1997): *Revolutionary Multiculturalism. Pedagogies of Dissent for the New Millenium*. Boulder & Oxford: Westview Press.
- Petersson, Olof; Hermansson, Jörgen; Micheletti, Michele; Teorell, Jan, & Westholm, Anders (1998): *Demokratirådets rapport 1998. Demokrati och medborgarskap*. SNS Förlag.

- Pieterse, Jan Nederveen (1997/95): Globalization as hybridization. I Mike Featherstone, Scott Lash & Roland Robertson, red (1995/97): *Global Modernities*, London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage, s 45-68.
- Robertson, Roland (1995/97): Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. I Mike Featherstone, Scott Lash & Roland Robertson, red (1995/97): *Global Modernities*, London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage, s 25-44.
- Robertson, Ronald (1992/94): *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage.
- Roth, Hans Ingvar (1998): *Den mångkulturella parken – om värdegemenskap i skola och samhälle*. Skolverket. Stockholm: Liber distribution.
- Rorty, Richard (1989): *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University press.
- Sassen, Saskia (1994): *Cities in a World Economy*. New York: New Press.
- Shohat, Ella & Stam, Robert (1994): *Unthinking Eurocentrism. Multiculturalism and the Media*. London and New York: Routledge.
- Skolverket (1999): www.skolverket.se/internationellt/interkulturellt/projekt.
- Statens skolverk (1996): *Långt borta – och nära: läroplanerna och internationaliseringsbegreppet*. Stockholm: Statens skolverk.
- SOU 1997:121 *Skolfrågor – Om skola i en ny tid*. Slutbetänkande av Skolkommittén.
- SOU 1998:99 *acceptera!* Betänkande från den nationella samordningskommittén för Europaåret mot rasism.
- Säfström, Carl Anders (1995): Läsning som omvänd hermeneutik: *Utbildning och Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 4 (1), s 45-53.
- Säljö, Roger (1990): Språk och institution: Den institutionaliserade inläringens metaforer. *Forskning om Utbildning*, 4/90, s 5-17.
- Taylor, Charles (1994): *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos.